

Garîbu'l-Kur'ân Literatüründe İbn Hişâm'ın Yeri ve Râğîb el-İsfehânî'nin el-Müfredât'ıyla Mukayesesi

Nurdan MENDEŞ*

Vehbi KARAKAŞ**

Özet

Bu makalenin amacı, pek çok İslâmî ilimde devrinin önde gelen isimlerinden biri olan Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik İbn Hişâm'ın *es-Sîretü'n-nebeviyye'sini*, "garîbu'l-Kur'ân" açısından ele alarak, onun Garîbu'l-Kur'ân literatüründeki yerini tesbit etmek ve er-Râğîb el-İsfehânî'nin *el-Müfredât'*ıyla karşılaştırmaktır.

İbn Hişâm'ın *es-Sîretü'n-nebeviyye'si* tefsir açısından değer arzeden bir eserdir. Bu eserinde Hz. Peygamber'in hayatını başından sonuna ele alan İbn Hişâm, aynı zamanda tefsirin belli başlı konularına detaylı olarak yer vermiştir. Mesela vuku bulan olaylarla ilgili nazil olan ayetleri belirttikten sonra, ayetlerde geçen kelimelerin manalarını izah etmiştir. Onun verdiği bu bilgiler, Garîbu'l-Kur'an literatürü açısından önemlidir.

Bu makalede önce "garîbu'l-Kur'ân" teriminin ne manaya geldiği ve bu ilmin ne zaman doğduğuyula alakalı bilgi verilecek ve Garîbu'l-Kur'ân literatürü üzerinde durulacaktır. Ardından İbn Hişâm'ın bu literatürdeki yeri tesbit edilip, bu sahadaki en önemli isimlerden biri olan Râğîb el-İsfehânî'nin *el-Müfredât* adlı eseriyle mukayesesi yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, Râğîb el-İsfehânî, *el-Müfredât*, Garîbu'l-Kur'ân.

The Place of the Work of Ibn Hisham in Gharib al-Quran Literature and the Comparison with al-Mufradat of Ragib al-Isfahani

Abstract

The purpose of this article is to compare the work *Al-Sira al-Nabawiyya* of Abu Muhammad Camal al-Din Abd al-Malik Ibn Hisham whom is one of the pioneers of his age in many Islamic sciences, taken from the angle of *Gharib al-Quran*, to establish its place among the literature of *Gharib al-Quran* and to compare it to *al-Mufradat of Ragib al-Isfahani*.

Al-Sira al-Nabawiyya which belongs to Ibn Hisham is a work by offering significant value in terms of interpretation. In his work, Ibn Hisham has taken up with life of Prophet Muhammed from the beginning to end including commentaries on the major topics of the interpretation in detail. For instance, after stating that revealed verses of Quran regarding the occurred events, he explained the meaning of words in the verses of Quran. Those informations he gave is truly important in terms of the literature of *Gharib al-Quran*.

* Doktora öğrencisi, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi. E-posta: nurdanmentes@gmail.com

** Dr., Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi. E-posta: vkarakas@sakarya.edu.tr

In this article, it will be started with a short information about Gharib al-Quran and its literature, after that it will continue with the relevant information about its literature when it was formed. Afterwards, the place of the work of Ibn Hisham in the literature will be determined. It will be compared with al-Mufradat of Ragib al-Isfahani whom is well-known highly educated person in the literature.

Key Words: *Ibn Hisham, Al-Sira al-Nabawiyya, Ragib al-Isfahani, al-Mufradat, Gharib al-Quran.*

Giriş

Kur'an'ın ilk müfessiri kendisinden sonra Hz. Peygamber'dir. Onun hayatta olduğu süre içerisinde Kur'an'ı anlama ve idrak etme konusunda problemler yok denecek kadar azdı. Çünkü Hz. Peygamber'in izahları, akıllardaki soruları cevaplandırmaya ve sorunları izale etmeye kâfi geliyordu. Hz. Peygamberin vefatından sonra ise, gerek Hz. Peygamber'in yokluğu ve gerekse İslâm'ın geniş coğrafyalara yayılması, bir taraftan da yeni yeni problemlerin ve çeşitli düşünce akımlarının ortaya çıkması, beraberinde Kur'an'ın maksadına zıt te'villerin yapılmasına kapı açtı. Bu aykırılıkları önleme maksadıyla sahabe, kendi bilgileri ölçüsünde Kur'an'dan ihtiyaç duyulan konuları tefsir etme gereği duydular. Vahyin inişine şahit, Hz. Peygamber'in ders ve sohbetlerine mazhar ve onun söz, fiil ve takrirlerine vakıf olan sahabe, lüzum gördükleri yerde Kur'an'ı tefsire başladılar.

Sahâbe, Kur'an ayetlerini tefsir ederken, Kur'an'ın kendi izahlarına ve Hz. Peygamber'in konu hakkındaki sözlü ve fiili açıklamalarına öncelik vermişlerdir. Kur'an ve sünnetten hareketle, re'y ve içtihadlarıyla ayetleri tefsir eden sahabe, dile dair açıklamalar yapmış ve ayetlerin sebep-i nüzullerini belirtmek suretiyle tefsir sahasına büyük katkı sunmuşlardır.

Hicri II. asır itibarıyla şekillenen tefsir faaliyetlerinin içerisinde, Kur'an'daki yabancı olduğu düşünülen ve anlaşılması zor olan kelimelerin açıklanması da bulunmaktadır. Bu kelimeleri ele alan ve "Garibu'l-Kur'an" diye nitelendirilen bu ilim, Kur'an'ın daha kolay anlaşılmasını sağlamış ve bu sahada pek çok eser yazılmıştır. Bu eserlere geçmeden önce "Garibu'l-Kur'an" teriminin manası üzerinde durulacaktır.

1. Garibu'l-Kur'an

Lügatte anlamı kapalı olup, anlaşılması kolay olmayan söz¹, vatanından uzakta olan, içinde bulunduğu toplumdan olmayan kişi², tek ve nadir olan, meçhul,

¹ İbn Manzûr el-Ensârî, C., *Lisânu'l-arab*, Dâru Sâdir, Beyrût, h.1414, c.1, s.640

müphem ve kapalı olan anlamlarına gelen “garîb” kelimesi, ıstılâhî olarak, çok kullanılmadığı için, sözlüklere müracaat edilmeden anlaşılmasını sağlayan kelimelere denir.³

Kur'an'daki manası kapalı kelimeleri, Arapların dil ve konuşmalarındaki özelliklerle açıklayan ilim dalına “Garibu'l-Kur'an” denir.⁴

Kur'an'da önceden kullanılırken sonraları unutulmuş veya az kullanılan kelimeler olduğu gibi, diğer Arap lehçelerinden ya da yabancı dillerden geçen ve Arapçalaşmış kelimeler de bulunmaktadır. Farklı Arap lehçesi veya farklı dillerden geçen bu kelimeler, Kur'an'daki garîb kelimeler olarak değerlendirilmektedir.⁵

Kur'an'daki kapalı, anlaşılması zor, farklı Arap lehçelerine ait veya yabancı olup, zamanla Arapçalaşmış kelimelerin açıklanmasına “Garibu'l-Kur'an'ın Tefsiri”, bu kelimelerin tefsiriyle ilgilenen ilim dalına “Garibu'l-Kur'an İlmi”, bu kelimeleri bir araya toplayan ve anlamlarını açıklayan tefsir kitaplarına da “Garibu'l-Kur'an Tefsirleri” adı verilir.⁶

Manası müphem ve meçhul olan kelimelerin açıklanma gereği “Garibu'l-Kur'an” adlı Kur'an ilminin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Hz. Peygamber'in “Kur'an'ın garîblerini araştırınız.”⁷ hadisi bu konuda çalışma yapmaya teşvik eden unsurlardan birisi olarak düşünülebilir. Tefsirde önemli bir yeri olan Mücâhid “Allah'a ve ahiret gününe inanan bir kimsenin, Arap dilini bilmeden Allah'ın kitabını açıklaması caiz değildir.” diyerek adeta Kur'an tefsirinde bu ilmin önemine ve zorunluluğuna işaret etmiş, Kur'an tefsiriyle meşgul olanları bu konuda

² İbn Manzûr, *Lisânu'l-arab*, c.1, s.640; İbn Muhammed İbn Abdürrezzak el-Hüseynî Ez-Zebîdî, M., *Tâcu'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, Dâru'l-Hidayeh, y.y., t.y., c.3, s.480; Ebû Nasr İsmâil İbn Hammâd el-Cevherî, *es-Sihah tâcu'l-luğah ve sihahul-arabiyyeh*, Dâru'l-ilmî'l-mullâyîn, Beyrût, 1987, c.1, s.191

³ Zeynüddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdülkadir el-Haneî er-Râzî, *Muhtârü's-sihah*, Tahk. Yusuf eş-Şeyh Muhammed, el-Mektebetü'l-asriyyeh- ed-Dâru'n-nemûzeciyyeh, Beyrût, 1999, c.1, s.255, 305; Ali İbn Muhammed İbn Ali ez-Zeyn eş-Şerîf el-Cürcânî, *Kitâbu't-ta'rifât*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût-Lübnan, 1983, c.1, s.161

⁴ Ebû Muhammed Mekki b. Ebî Talib el-Kaysî, *el-Umde fî garîbi'l-Kur'an*, Müessesetü'r-risâle, Beyrût, 1984, s.14.

⁵ Bkz. Es-Suyûtî, *el-Mühezzeb fî mâ vekaa fi'l-Kur'âni mine'l-muarreb*, Tahk. et-Tihâmî er-Râcî el-Hâşimî, Matbaatü Fedâle, Büşrâfî Sundûki İhyai't-Türâsî'l-İslamiyyi, el-Müşterek beyne'l-Memleketi'l-Mağribiyyeti ve Devleti'l-İmarâti'l-Arabiyyeti'l-Müttehideh, t.y., c.1, s.59-62; A.Cüneyt Eren, “Kur'an Metninin Dil Özellikleri”, *Ekev Akademi Dergisi*, Erzurum, 2014, sayı: 59, s.143

⁶ Sadreddin Gümüş, “Garibu'l-Kur'an Tefsirinin Doğuşu” *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İstanbul, 1987-1988, Sayı: 5-6, s.11

⁷ Abdullah b. Muhammed b. İbrahim Ebû Bekr İbn Ebî Şeybe, *el-Kitabu'l-musannaf fi'l-ehadis ve'l-âsâr*, Tahk. Kemal Yusuf el-Hût, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, 1409, c.6, s.116, 29912. Hadis; Ebû Ya'la Ahmed b. Ali el-Müsennâ El-Mevsilî, *Müsnedü ebî Ya'la*, Tahk. Hüseyin Selim Esed, Daru'l-Me'mun li't-Türas, Dımeşk, 1984, c.11, s.436, 6560. Hadis; Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali Ebû Bekr el-Beyhakî, *Şuabü'l-ıman*, Riyad, Mektebetü'r-rüşd, Riyad, 2003, c.3, s.546, 2092. hadis

uyarmıştır.⁸ Bunların yanı sıra kaynaklarda, müfessirin ihtiyaç duyduğu ilimler arasında, Garîbu'l-Kur'ân'ın da zikredildiği görülmektedir.⁹

2. Garîbu'l-Kur'ân İlminin Doğuşu

Hız. Peygamber risaleti süresince kendisine indirilen vahyi tebliğ ediyor, ayetlerle alakalı sorulara muhatap olduğunda onlara cevap veriyor ve akıllarda oluşan müşkülleri hemen çözüyordu.¹⁰ Hız. Peygamber'in vefatından sonra, ayetlerle ilgili, akli kurcalayan soruların muhatabı sahabe-i kirâm olmuştur. Onlar, Hız. Peygamber'in rahle-i tedrisinden geçmiş, onunla beraber olaylara şahit olmuş, ayetlerin hangi sebeplerle indiğine vakıf olmuş kimselerdir.¹¹ Aynı zamanda sahabe, Arap dili ve kültürüne, gelenek ve göreneklerine hakimdirler.¹² İşte onlar, bu bilgi, birikim ve tecrübeleriyle Kur'ân'ı tefsire yönelmişlerdir. Bununla beraber, onlar bazı kelimelerin manasına nüfuz edemediklerini itiraf etmişler ve manalarını araştırıp öğrenmişlerdir.

Mesela İbn Abbâs En'âm suresi 15. âyetteki "فطر السماوات" terkinin anlamını bilmediğini, bir kuyu hakkında tartışan iki bedeviden birinin "انا فطرتها: kuyuyu ilk ben kazdım" yani "ilk ben açtım" dediğini işitince, ayetteki kelimenin manasını öğrendiğini dile getirmiştir.¹³ Aynı şekilde İbn Abbâs Meryem suresi 12. ayetteki "حنانا" kelimesinin manasını,¹⁴ Hız. Ebû Bekir ve Hız. Ömer de "وفاكهة و ابا" meyveler ve çayırılar¹⁵ ayetindeki "ابا" kelimesinin manasını bilmediklerini ifade etmişlerdir.¹⁶

Ayetlerdeki garîb kelimelerin araştırılmasına sahabe zamanında başlandı ve bunun için Arap şiirine başvurulduğu görülmektedir.¹⁷ Mesela, Hâricîlerin lideri Nâfi' b. el-Ezrak'ın (ö.65/685) Kur'ân'da anlaşılması güç 200 kelime ile alakalı sorduğu sorulara Abdullah b. Abbâs şiirden deliller getirerek cevaplar vermiş ve bu cevaplar "Mesâilü Nâfi' b. el-Ezrak"¹⁸ adlı eserde toplanmıştır.

⁸ Bedrüdî Muhammed b. Abdillâh b. Bahadır ez-Zerkeşi, *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'ân*, Tahk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim, Daru İhyai'l-kütübî'l-arabiyyeh, Beyrut-Lübnan, 1957, c.1, s.292; Menna' b. Halil el-Kattân, *Mebâhis fi ulûmi'l-Kur'ân*, Mektebetü'l-mearif li'n-neşri ve't-tevzi', y.y., 2000, s.331; İsmail Cerrahoğlu, "Garîbü'l-Kur'an", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1996, c.13, s.379

⁹ Abdurrahman b. Ebî Bekr Celaleddin Es-Suyûtî, *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân*, Takdim ve ta'lik: Mustafa Dîbu'l-Buğa, Daru'bnü Kesîr, Dimeşk-Beyrût, 1996, c.1, s.355; Hüseyin Ez-Zehabi, *et-Tefsîr ve'l-müfessîrîn*, Daru'l-Kalem, Beyrut-Lübnan, t.y., c.1, s.278

¹⁰ Zerkeşi, *el-Burhân*, 2/175; Takıyyüddin Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Abdü'l-Halim İbn Teymiyye, *Mukaddimetü fi usûli't-tefsîr*, Dâru mektebeti'l-hayah, Beyrut-Lübnan, 1980, c.1, s.39

¹¹ Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Câmiu'l-beyân fi te'vili'l-Kur'ân*, Tahk. Ahmed Muhammed Şakir, Müessesetü'r-risâle, y.y., 2000, c.1, s.80; İbn Teymiyye, *Mukaddimetü fi usûli't-tefsîr*, c.1, s.40; Zerkeşi, *el-Burhân*, c.2, s.157, 176

¹² Zehebi, *et-Tefsîr ve'l-müfessîrîn*, c.1, s.61,62

¹³ Suyûtî, *el-İtkân*, c.1, s.354

¹⁴ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 18/157

¹⁵ Abese, 80/31

¹⁶ Suyûtî, *el-İtkân*, c.1, s.354

¹⁷ Suyûtî, *el-İtkân*, c.1, s.382

¹⁸ Suyûtî, *el-İtkân*, 1/382-416, M. Fuat Abdülbaki bu eseri *Mu'cemu garîbi'l-Kur'ân* adlı eserle birlikte neşretmiştir.

İbn Abbâs'dan rivayet olunan "Sahîfetü Ali b. Ebî Talha"¹⁹ ve "Garibu'l-Kur'an"²⁰ adlı eserler de "Garibu'l-Kur'an"la ilgili yazılan ilk ve önemli eserlerdir. Sonraki dönemlerde bu konuyla ilgili yapılan çalışmalarda, İbn Abbâs'tan gelen bu rivayetlerden çokça istifade edilmiştir.²¹

Tâbiûn döneminde ayetlerdeki kelimelerin lügavî manaları üzerinde çokça durulmuştur. Mesela Mücâhid'den (ö.103/721) Kur'an tefsirine dair nakledilenlerin çoğunu garib kelimeler oluşturmaktadır.²² İkrime (ö.105/723), Said b. Cübeyr (ö.94/713?) ve Atâ b. Ebî Rabâh'ın (ö.114/732) da garib kelimeler hakkında pek çok izahı, kaynaklarda nakledilmektedir.²³ İbnü'l-Enbârî'nin rivayetine göre, sahabe ve tâbiûndan pek çok kimse, ayetlerdeki garib kelimeleri cahiliye şiiirinden istifadeyle açıklamışlardır.²⁴

Bu arada Kur'an'daki hangi kelimelerin garib olduğu, zamana ve şahıslara göre değişiklik arz etmektedir. İlk dönemlerde daha az kelime garib olarak kabul edilirken, sonradan bu sahada, Râğîb el-İsfehânî'nin *el-Müfredât*'ı gibi gayet hacimli Kur'an lügatleri yazılmıştır. Bu konuda önemli olan, garib olarak kabul edilen kelimenin, Kur'an'ın indiği dönemde Arap dilinde hangi manalara geldiğinin bilinmesidir. Bu sebeple İbn Abbâs'ın konu hakkındaki rivayetleri büyük önem taşımaktadır.²⁵ Zaman içerisinde kelimelerdeki anlam kaymaları düşünüldüğünde, bu konuda daha detaylı çalışmalara ihtiyaç olduğu da gayet açıktır. Sahabe devrinde başlayan Garibu'l-Kur'an çalışmaları bugün de devam etmelidir. Zira bu mesele, Kur'an'ın anlaşılmasında büyük bir önemi haizdir.

3. Garibu'l-Kur'an Literatürü

Abdullah b. Abbâs (ö. 68/687-88), yukarda zikrettiğimiz eserleriyle sahanın en önde gelen ismidir. Sahabe içinde garib kelimeler hakkında en fazla bilgiye sahip olan İbn Abbâs'tır.²⁶ Daha sonra ona nisbet edilen bu garib kelimeler "Garibu'l-

¹⁹ Buharî'nin *Sahih*'ine aldığı bu eseri M. Fuat Abdülbaki tahrir etmiş ve *Mu'cemu garibi'l-Kur'an mustahracen min sahihi'l-Buharî* adıyla 1950 yılında Kahire'de neşretmiştir.

²⁰ Bu eserin bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde (Atf Efendi, no: 2815/8 vr.102a-107a) bulunmaktadır. Detaylı bilgi için bkz. İsmail Cerrahoğlu, "Tefsirde Atâ b. Ebî Rabâh ve İbn Abbâs'tan rivayet ettiği Garibu'l-Kur'an'ı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara, 1978, sayı: 22, s.17

²¹ Fuat Sezgin, *Târihu't-türâsi'l-arabi*, Arapçaya çev.: Mahmud Fehmi Hicâzî, Suudi Arabistan, 1983, c. 1, s.66-68

²² Ebû'l-Haccâc Mücâhid b. Cebr, *Tefsirü Mücâhid*, (Tahk. Muhammed Abdu's-Selam ebû'n-Nil, Dâru'l-fikri'l-İslamiyyi'l-hadîseh, Mısır, 1989, c.1, s.196, 203

²³ Taberi, *Câmiu'l-Beyân*, c.1, s.336, c.8, s.462,463, c.15, s.433, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris İbn Ebî Hâtîm, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-azim*, Tahk. Es'ad Muhammed et-Tayyib, Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, Suûdi Arabistan, h.1419, c.6, s.2068; Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Abdullah eş-Şevkânî, *Fethu'l-kaûr*, Dâru b. Kesîr-Dâru'l-kelimi't-tayyib, Dmeşk-Beyrut, h.1414, c.5, s.602

²⁴ Suyûtî, *el-İtkân*, c.1, s.382

²⁵ İsmail Cerrahoğlu, "Garibu'l-Kur'an", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996, c.13, s.380

²⁶ İsmail Cerrahoğlu, *Kur'an Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Amiller*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1968, ss. 99-103

Kur'ân" adıyla belli başlı bir eser olarak Ata b. Ebî Rabâh tarafından rivayet edilmiştir.²⁷ Bu eseri rivayet edenlerden biri de Muhammed b. Ali b. el-Muzaffer el-Vezzân el-Hanefî'dir. Eserin başka bir nüshası da Ebû Muhammed Abdullah b. el-Hüseyn b. Hasnûn el-Mukrî'ye nisbet edilmiştir.²⁸ Son dönemlerde Ahmet Bulut'un üç yazma nüshaya dayanarak tahkik edip yayınladığı bu eser, Bakara suresinden başlayarak mushaf sırasına göre kaleme alınmıştır. Bazı surelerin atlandığı eserde, kelimelerin hangi lehçeye ait olduğu belirtilmiş ve o lehçeye göre manası zikredilmiştir. Yer yer Kureyş lehçesinden de bazı kelimeler açıklanmıştır. Bu durum, Kureyş lehçesinden de olsa, çok kullanılmadıkları için manası bilinmeyen kelimelerin varlığına işaret eder.²⁹

İbn Abbâs'a nisbet edilen ve Atâ b. Ebî Rabâh'ın eser haline getirdiği "*Garîbu'l-Kur'ân*", bu alanda kayıt altına alınan ilk eser olması hasebiyle büyük önem taşır.³⁰ İbn Abbâs'tan Ali b. Ebî Talha tarikiyle rivayet edilen "*Sahîfetü Ali b. Ebî Talha*" adlı eser, günümüze tam olarak ulaşmamıştır. Bu sahifeyi İbn Abbâs'dan Ali b. Ebî Talha, ondan Muaviye b. Salih (ö.158/775), ondan da Abdullah b. Salih (ö.223/837) rivayet etmiştir.³¹ Taberî (ö.310/923), İbn'ül-Münzir (ö.318/930) ve İbn Ebî Hâtim (ö.327/938)'in, tefsirlerinde bu sahifeden nakiller yaptığı görülmektedir.³² İbn Abbâs'dan rivayet edilen "*Mesâilü Nâfi' b. el-Ezrak*" da garîb kelimelerin Arap şiirinden delillerle açıklandığı bir eserdir. Bu eser, İbn Abbâs'ın derin bir vukufiyete sahip olduğu şiiri, tefsirde başarılı bir şekilde kullandığını gözler önüne serer.³³

Hicri ikinci asrın başlarında garîbu'l-Kur'ân sahasında pek çok eser kaleme alınmıştır. Fakat bunların çoğu günümüze ulaşmamıştır. Bu alanda Ebû Rûk Atiyye b. el-Hâris el-Hemedânî el-Kûfî et-Tâbü (ö.h.105 sonrası)'nin *Garîbu'l-Kur'ân'ı*, Zeyd b. Ali b. el-Huseyn (ö.122/740)'in *Garîbu'l-Kur'ân'ı'l-Mecîd'i*, Ebû Saîd Eban b. Tağlib b. Rebâh (ö.h.141)'in *Garîbu'l-Kur'ân'ı*, Muhammed b. es-Sâib el-Kelbî el-Kûfî (ö.146/763)'nin *Garîbu'l-Kur'ân'ı* ve Ebû Feyd Muerric b. Amr es-Sedûsî (ö.195/810-11)'nin *Garîbu'l-Kur'ân'ı*, ilk dönemde yazılan eserlerdendir.

²⁷ İsmail Cerrahoğlu, "Tefsirde Atâ b. Ebî Rabâh ve İbn Abbâs'dan rivayet ettiği Garîbu'l-Kur'ân'ı", *AÜİF Dergisi*, Ankara, 1978, cilt: 22 s.24

²⁸ Ahmet Bulut, "Kur'ân'a Dair Eserler", *Uludağ Ün. İlah. Fak. Dergisi*, Bursa, 1992 sayı:4, cilt :4, s.133-134; Fuat Sezgin, *GAS (Geschichte des Arabischen Schrifttums)*, Tuta Sub Aegide Pallas EJB., Leiden, 1967, c.1, s.28,45

²⁹ Mustafa Karagöz, *Dilbilimsel Tefsir ve Kur'ân'ı Anlamaya Katkısı*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2010, s. 141

³⁰ İsmail Cerrahoğlu, "İbn Hişâm ve Sire'sindeki Garîbu'l-Kur'ân'ı", *AÜİF İslâm İlimleri Enstitüsü Yayınları*, Ankara, 1977, Sayı:3, s.4

³¹ Suyûtî, *el-İtkân*, c.1, s.356

³² Taberî, *Câmiu'l-beyân*, c.1, s.95, 235, 310; Ebû Bekir Muhammed b. İbrahim b. Münzir en-Neysâbüri, *Kitâbu tefsiri'l-Kur'ân*, Tahk. Sa'd b. Muhammed es-Sa'd, Dâru'l-meâsir-el-Medinetü'n-Nebeviyyeh, y.y., 2002, c.1, s.61, 88, 104; İbn Ebî Hâtim, *Tefsiru'l-Kur'ân'ı'l-azîm*, c.1, s.299,332, c.22, s.371

³³ Fuat Sezgin, *Tarihu't-türasi'l-arabi*, c.1, ss. 67-68; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1988, c.1, ss.109-110; Sadreddin Gümüş, "Garîbu'l-Kur'ân Tefsirinin Doğuşu", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı:5-6, ss.19-20

Bu sahada yazılan ve günümüze ulaşan eserlerin başında el-Ahfeş (ö.215/830?) ve Ferrâ'nın (ö.207/822) *Meâni'l-Kur'ân* adlı eserleri gelmektedir. Ahfeş eserinde ayetleri daha ziyade kıraat, sarf, nahiv açısından ele almış, bunu yaparken ayet ve şiirle istişhad yöntemini kullanmıştır.³⁴ Onun az da olsa kelime manalarına yer verdiği görülmektedir.³⁵ Ferrâ'nın *Meâni'l-Kur'ân*'na gelince; bu eser Fatihâ'dan başlayıp, Nâs suresine kadar, Kur'ân'daki sıralamaya göre düzenlenmiştir. Ayetler genel itibariyle sarf, nahiv, kıraat yönünden ele alınmış ve yeri geldikçe kelimelerin anlamları açıklanmıştır.³⁶ Bazen Ferrâ, kelimenin anlamıyla ilgili teferruatlı bilgiler de vermiştir.³⁷ Ahfeş'e göre kelime anlamlarına daha fazla yer veren Ferrâ, ele aldığı kelimeleri çoğu zaman anlamı açısından değil, sarf ve söz dizimi açısından incelemiştir.³⁸ Bu yönüyle her iki eser de diğer Garîbu'l-Kur'ân eserlerinden farklılık arz etmektedir. Fakat kelime anlamlarına az da olsa temas etmesi sebebiyle burada el-Ahfeş ve Ferrâ'nın eserleri garîbu'l-Kur'ân eserleri arasında zikredilmeye değer bulunmuştur.

Ebû Ubeyde'nin (ö. 210/825), *Mecâzu'l-Kur'ân*'ı da, Kur'ân'daki sure sıralamasına göre garîb kelimelerin tefsirinin yapıldığı bir eserdir. Ebû Ubeyde'ye bir ayetin manası sorulmuş ve o da bunu cevaplamıştır. İşte bundan sonra bu eser telif olunmaya başlamıştır.³⁹ Ebû Ubeyde garîb kelimeleri ayetlerden istişhâd etmek suretiyle tefsir etmiş, az da olsa Hz. Peygamber (s.a.s.) ve sahabeden gelen rivayetlere de yer vermiştir.⁴⁰ Eserde garîb kelimeler dışında kıraat, sarf, nahivle ilgili bilgiler verilse de daha ziyade garîb kelimelerin anlamları üzerinde durulmuştur. Bu eserde çok anlamlı kelimeler⁴¹, anlam değişimine uğrayan kelimeler⁴² ve deyimlerin anlamları gibi hususlara⁴³ temas edilmiştir.

³⁴ Ebû'l-Hasen el-Mecâşî el-Ahfeş, *Meâni'l-Kur'ân*, Tahk. Hedy Mahmud Kuraa, Mektebetü'l-Hancı, Kahire, 1990, c.1, s. 31-35, Mesela Ahfeş, Bakara suresi 6. Ayetteki soru edatının soru anlamında olmadığını açıkladıktan sonra ayetlerden örnekler vermiştir.

³⁵ Ahfeş, *Meâni'l-Kur'ân*, c.1, s.215,216,318

³⁶ Geniş bilgi için bkz. Yakût b. Abdullah er-Rûmî el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, tahk. İhsan Abbâs, Dâru'l-garbi'l-İslâmî, Beyrût, 1993, c.6, s.2814; İbnü'n-Nedîm Ebû'l-Ferec Muhammed b. İshak, *El-Fihrist*, tahk. İbrahim Ramazan, Dâru'l-ma'rîfe, Beyrût-Lübnan, 1997, ss.91-92; Abdurrahman b. Muhammed b. Ubeydullah el-Ensârî Kemalüddin el-Enbârî, *Nüzhetu'l-elîbbâ fî tabakâti'l-udebâ*, tahk. İbrahim es-Samirâî, Mektebetü'l-menâr, Ez-Zerkâ-Ürdün, 1985, c.1, ss.81-84; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, c.1, ss.279-286

³⁷ Ebû Zekerriyya Yahya b. Ziyad b. Abdullah el-Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, tahk. Ahmed Yusuf en-Necâtî, Muhammed Ali en-Neccâr, Abdulfettah İsmail eş-Şelebî, Dâru'l-Misriyye, Mısır, t.y., c.1, s.20,21

³⁸ Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, c.1, ss.46-48 Mesela Ferrâ burada صفراء kelimesini açıklamak yerine daha çok nahvî açıklamalar yapmıştır.

³⁹ Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, c.6, s.2707; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, c.1,ss.287-288;

⁴⁰ Ebû Ubeyde, Ma'mer b. el-Müsennâ et-Teymî el-Basrî, *Mecâzu'l-Kur'ân*, tahk. Mehmed Fuat Sezgin, Mektebetü'l-Hancı, Kahire, h.1381, c.1, s.215, c.2, s.222

⁴¹ Ebû Ubeyde, *Mecâzu'l-Kur'ân*, c.1, s.99

⁴² Ebû Ubeyde, *Mecâzu'l-Kur'ân*, c.1, s.58

⁴³ Ebû Ubeyde, *Mecâzu'l-Kur'ân*, c.1, s.228

İbn Kuteybe (ö.276/889) ise Kur'ân'daki garîb kelimelerle ilgili *Garîbu'l-Kur'ân* adlı eseri kaleme almıştır. O, mukaddimesinde, bu eseri garîb kelimeler hakkında yazdığını, anlamı bilinen kelimelere, hadislere, nahvî açıklamalara ve isnatlara çok fazla yer vermeyeceğini belirtmiştir.⁴⁴ Eserde Kur'ân'daki sure tertibine göre, garîb kelimelerin açıklandığı görülmektedir.

Ebû Ubeyd el-Kasım b. Sallam'ın (ö. 224/838) "*Garîbu'l-Kur'ân*" ve "*el-Garîbu'l-Musanna'*", Abdullah b. Yahya b. Mübarek b. el-Yezidî'nin (ö.237/851) "*Garîbu'l-Kur'ân*", Ahmed b. Muhammed el-Herevî'nin (ö.401/1011) "*Kitabü'l-Garîbeyn*"i, Ebû Bekir es-Sicistânî'nin (ö.331/941) "*Garîbu'l-Kur'ân*" adlı eserleri bu literatüre ait önemli eserlerdendir.

Bu alanda yazılan başka bir eser de Râğıb el-İsfehânî'nin (ö. 502/1108) *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*'ıdır. Kur'ân'da geçen garîb kelimeler, bu eserde alfabetik sıraya göre açıklanmıştır. Kelimelerin sadece lügat manaları üzerinde durulmamış, mecâzî ve kinayeli yönleriyle alakalı bilgiler de verilmiştir.⁴⁵ Kur'ân'ı anlamak için öncelikle Kur'ân'daki kelimeleri anlamının önemli olduğuna vurgu yapan İsfehânî⁴⁶, eserinde kelimeleri madde madde açıklarken, önce kelimeyle ilgili ayetlere, ardından hadislere, sonra da atasözleri, deyim ve şiiirlere yer vermiştir. Böylece *el-Müfredât*, incelediği konular, belirttiği manalar ve konuyu işleyiş yöntemi ile takdir toplayan bir eser olmuş ve "*Garîbu'l-Kur'ân*" sahasında yazılan en güzel eserlerden addedilmiştir.⁴⁷

Bu konuyla alakalı yazılan, daha pek çok eser bulunmaktadır. Konuyla ilgili müstakil eserlerin yanında, içerisinde garîbu'l-Kur'ân'la ilgili bilgileri bulunduran eserler de vardır. İbn Hişâm'a (ö.218/833) ait olan *es-Sîretü'n-nebeviyye*, bu eserlerden biridir. İbn Hişâm, Hz. Peygamber'in hayatını baştan sona naklettiği bu eserinde konularla ilgili ayetleri zikretmiş ve bu ayetler içerisinde geçen bazı kelimelerin anlamlarını vermiş, kelimelerin kökleri ve çekimleri üzerinde durmuştur. Verdiği anlamları ayet⁴⁸, hadis⁴⁹, sahabe⁵⁰ ve tâbiîn kavliyle⁵¹, şiiirlerle⁵² delillendirmiş ve

⁴⁴ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe, *Garîbu'l-Kur'ân*, tahk. Saîd el-Lihâm, y.y., t.y., Mukaddime, s.5-6

⁴⁵ Ebû'l-Kasım el-Hüseyn b. Muhammed Râğıb el-İsfehânî, *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*, Tahk. Safvan Adnan ed-Dâvedî, Dâru'l-kalem-Dâru's-şâmiye, Dimeşk-Beyrût, 1412, c.1, s.595

⁴⁶ Râğıb el-İsfehânî, *el-Müfredât*, c.1, s.54

⁴⁷ Mecdüddin Ebû Tahir Muhammed b. Yakûb el-Feyrûzâbâdî, *el-Bulğâ fî Terâcimi Eimmeti'n-Nahvî ve'l-Luğâ*, Dâru Sa'dî'd-Din, y.y., 2000, c.1, s.122; Zerkeşî, *el-Burhan*, 1/291; Suyûtî, *el-İtkân*, 1/353

⁴⁸ Bkz. Cemâlüddin Abdülmelik İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, Tahk. Mustafa es-Seka, İbrahim el-Ebyârî, Abdü'l-Hafız eş-Şelebi, Şirketün Mektebeh ve Matbaatu Mustafa el-Bâbî el Halebî ve evlâdihî, Mısır, 1955, c.1, s. 212, c.1, s.312, c.2, s.547

⁴⁹ Bkz. İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, c.1, s.303, c.1, s.395

⁵⁰ Bkz. İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, c.1, s. 363

⁵¹ Bkz. İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, c.1, s. 675

⁵² İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, c.1, 664, c.2, s.321

Arapların kelimeyi kullanım şekline⁵³ göre açıklamalar yapmıştır. Ayetlerdeki garîb kelimeler hakkında sıklıkla bilgi veren İbn Hişâm'ın garību'l-Kur'ân literatüründeki yerini tesbit etmek için bazı örnekler üzerinde duracağız. Ayrıca Garību'l-Kur'ân sahasında kendisinden sonraki dönemi aydınlatan Râğıb el-İsfehânî'nin Müfredât'ıyla, İbn Hişâm'ın verdiği bilgileri mukayese edeceğiz.

4. İbn Hişâm ile el-İsfehânî'nin Garību'l-Kur'ân'daki Yöntemlerinin Mukayeseleri

Kur'ân'daki garîb kelimeyi açıklayan ulema, farklı farklı delillere başvurmuşlar ve kelimeye verdikleri manaları bu delillerle güçlendirmişlerdir. Bazen Kur'ân ayetleriyle, bazen Hz. Peygamber'in hadisleriyle, bazen sahabe ve tâbiîn sözleriyle, bazen de Arap şiiriyle istişhad etmişler ve kelimeyi Arapların nasıl kullandığına örnekler vermişlerdir. Yapılan bu izahlar müfessirlerin Garību'l-Kur'ân'ı açıklamadaki yöntemini oluşturmaktadır.

Burada, bir siyer alimi olan İbn Hişâm ile bir dil alimi olan el-İsfehânî'nin Garību'l-Kur'ân'la alakalı verdiği bilgiler, yöntem bakımından incelenecektir. İki farklı alanda temayüz etmiş olan bu şahsiyetlerin Garību'l-Kur'ân'a yaklaşım tarzları ortaya konulmaya çalışılacaktır.

1. Örnek:

“وَحَيْثُ مَا كُنْتُمْ فَوَلُّوا وُجُوهَكُمْ شَطْرَهُ”

“(Ey Müslümanlar!) Siz de nerede olursanız olun, (namazda) hep o yöne dönün.”

(el-Bakara 2/144)

Bu ayette geçen “شَطْرَهُ” kelimesini açıklayan İbn Hişâm⁵⁴ bu kelimenin “نَحْوُهُ” ve “وَقَصْدُهُ”, “onun tarafına, ona doğru” manasında olduğunu belirtmiş, ardından içerisinde bu kelimenin bulunduğu iki şiir zikretmiştir. Bunlardan biri Amr b. Ahmer el-Bâhilî'ye ait olan şiirdir. Burada şair dişi devesini vasfeyler ve şöyle der:

تَعْدُو بِنَا شَطْرَ جَمْعٍ وَهِيَ عَاقِدَةٌ
فَدَّ كَارِبَ الْعَقْدِ مِنْ إِقَادِهَا الْحَقَبَا

Kuyruğu uyluklarına bağlı olduğu halde topluluğa doğru bizimle koşar.

Onun üstünden gelen ip ona zor geldi.

İbn Hişâm'ın zikrettiği diğer şiir de Kays b. Huveylid el-Hüzelî'ye aittir. Bu şiirde şair:

إِنَّ النَّعُوسَ بِهَا دَاءٌ مُخَابِرُهَا
فَشَطْرُهَا نَظْرُ الْعَيْنَيْنِ مَحْسُورُ

“Şüphesiz deveye bulaşmış olan bir hastalık vardır.

⁵³ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, c.1, s.583

⁵⁴ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, c.1, s. 550,551

Ona doğru gözlerin nazarı kesiliyor (aciz kalıyor)."

beyitleriyle dişi devesini anlatmaktadır. Her iki şiirde de mezkur kelime "ona doğru, onun tarafına" manasında kullanılmıştır.

Râğıb el-İsfehânî ise "شَطْرُ" kelimesinin bir şeyin yarısı ve ortası manasına geldiğini belirtmiş, ardından Bakara suresi 144. ayeti zikrettikten sonra buradaki manasının "جهته ونحوه: onun ciheti ve onun tarafı" olduğunu zikretmiştir. Bakara suresi 150. ayette "وَحَيْثُ مَا كُنْتُمْ فَوَلُّوا وُجُوهَكُمْ شَطْرَهُ: Nerede olursanız olun, yüzünüzü Mescid-i Haram'a doğru çevirin." buyurulmuştur. Kelimeyle ilgili ayetleri zikreden el-İsfehânî kelimenin farklı kullanımları ve manaları üzerinde de durmuştur. "شَطْرَتُهُ شَطْرًا: onu yarı yarıya bölüştüm" demektir. "شَطْرَ بَصْرِهِ: Bakışını ikiye böldü." manasına gelir. Birisi aynı anda iki kişiye baktığı zaman "شَطْرَ بَصْرِهِ" denilir. "وحلب فلان وشطراؤه" Buradaki mana "tecrübe sahibi oldu" demektir. Deve için kullanılırken iki memesini sağmak, ikisini terketmek manası vardır. "ناقاة شَطْرُ" "Memelerinden ikisi kurudu." demektir. Koyun için kullanıldığında "شاة شَطْرُ" "iki memesinden biri diğerinden daha büyük" manasına gelir. "شَطْرُ" Bir kimse taraf aldığı zaman kullanılır. Çoğulu "شَطْرُ" kelimesidir. "أشأقك بين الخليط الشطر: Farklı unsurların arasında tarafların olması sana şevk verdi." cümlesinde bu kelime çoğul olarak kullanılmıştır. "الشاطر" haktan uzaklaşan kimse için kullanılır. Çoğulu da "شَطْرُ" dır.⁵⁵

Görüldüğü gibi İbn Hişâm ayetteki garib kelimeye tek anlam vermiş, İsfehânî ise bu kelimeye aynı ayet üzerinden, aynı manayı vermekle beraber, kelimenin başka anlamları üzerinde de durmuştur. Mezkur kelimenin, kullanıldığı yere göre anlamlarını ifade eden İsfehânî, kelimenin cemii'ni de zikretmiştir. İsfehânî, İbn Hişâm'a göre kelimeyi daha detaylı ele almış, İbn Hişâm ise kısaca anlam verdiği kelimeye, bu manayı destekler mahiyette Arap şiirinden örnekler vermiştir. İsfehânî'nin verdiği anlam İbn Hişâm'a göre daha isabetli ve kapsayıcıdır. Çünkü o, İbn Hişâm'dan farklı olarak mezkur kelimeye "bir şeyin yarısı" manasını da vermiştir. Bu kelimenin hadislerde de İsfehânî'nin zikrettiği manada kullanıldığı görülmektedir.⁵⁶

2. Örnek:

"وَأَنْزَلْنَا عَلَيْكَ الْمَنَّاءَ وَالسَّلْوَىٰ"

"Size kudret helvası ile bıldırcın indirdik." (Bakara, 2/57) ayetindeki "الْمَنَّاءَ"

kelimesini İbn Hişâm açıklarken, onun seher vaktinde ağaçların üzerine düşen, bal gibi tatlı bir şey olduğunu ve insanların onu koparıp, içip yediklerini belirtmiş, ardından bu kelimenin kullanıldığı A'sâ Benî Kays b. Salebe'nin şu şiirini zikretmiştir:

⁵⁵ Râğıb el-İsfehânî, *el-Müfredât*, c.1, s.453,454

⁵⁶ "الطهور شَطْرُ الْإِيمَانِ" "Temizlik imanın yarısıdır." Buharî, "Fadlu'l-vudû", 1.

لَوْ أَطْعَمُوا الْمَنَّ وَالسَّلْوَى مَكَاتَهُمْ ... مَا أَبْصَرَ النَّاسُ طَعْمًا فِيهِمْ نَجَعًا

“Eğer men ve selvayı yerlerinde yeselerdi, insanlar onlar hakkında daha faydalı yemekler görmezlerdi.”⁵⁷

İbn Hişâm'ın ayetteki garîb kelimeyi açıkladıktan sonra içerisinde geçtiği şiiri de zikrettiği görülmektedir.

Râğîb el-İsfehânî, İbn Hişâm'a nisbeten bu kelimeyi daha geniş bir şekilde açıklamaktadır. O, “الْمَنُّ” kelimesinin “kendisiyle ölçülen bir şey” manasına geldiğini, “مَنٌّ، وَمَنَانٌ، وَأَمْنَانٌ” da denildiğini, çoğu kere de iki nundan birinin elifle değiştirildiğini “موزون” şeklinde kullanıldığını belirtmiştir. Ona göre takdir edilen şey için “موزون” denildiği gibi “ممنون” da denilir. “الْمِنَّةُ” ise “önemli, değerli nimet” demektir. Bu, iki vecih üzere söylenir.

Birinci vecih, minnetin fiille olmasıdır. Mesela, birisi birisine nimeti bol verdiği zaman, “Bir adam bir adama minnet etti.” denilir. Bu manada Cenab-ı Hakk'ın şu ayetleri vardır:

“لَقَدْ مَنَّ اللَّهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ” “Allah mü'minlere büyük bir lütufta bulunmuştur.” (Âl-i İmran 3/164)

“كَذَلِكَ كُنْتُمْ مِنْ قَبْلُ فَمَنَّ اللَّهُ عَلَيْكُمْ” “Daha önce siz de öyle idiniz de, Allah size lütufta bulundu. (Müslüman oldunuz.)” (en-Nisâ, 4/94) el-İsfehânî, aynı manaya delil olarak Saffât suresi 114., İbrâhim suresi 11., Kasas suresi 5. ayetleri de zikretmiştir.

İsfehânî sonra şöyle devam eder: İkincisi; minnetin sözle olmasıdır. Bu, insanlar arasında çirkin görülmüştür. Bu sebeple, “minnet iyiliği yok eder” denilir. Ancak nimete karşı nankörlük görüldüğünde, minnet çirkin olmaz. Bu sebeple “nimet inkar edilince, minnet güzel olur” denilmiştir.

Allah (c.c.) “يَمُنُونَ عَلَيْكَ أَنْ أَسْلَمُوا قُلْ لَا تَمُنُوا عَلَيَّ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ” “Müslüman olmalarını bir lütufta bulunmuş gibi sana hatırlatıyorlar. De ki: Müslüman olmanızı bir lütuf gibi bana hatırlatıp durmayın.” (Hucurât, 49/17) buyurmuştur. Bu ayette görüldüğü gibi, kulların minneti sözledir. Allah'ın minneti ise fiyledir. Allah'ın fiiliyle minneti, ayetin devamında zikrolunduğu gibi⁵⁸, Cenab-ı Hakk'ın onları hidayete erdirmesidir.

“فَأَمَّا مَنْ بَعْدَ وَإِنَّمَا يَأْتِيكُمُ الْبُرْجَانُ فَاتَمْتِنُوا عَلَيْهِ” “Artık bundan sonra (esirleri) ya karşılıksız ya da fidye karşılığı salıverin.” (Muhammed, 47/4) Bu ayetteki “الْمَنُّ” kelimesi bedelsiz salıvermeye işaretler.

“هَذَا عَطَاؤُنَا فَامْتِنُوا أَوْ أَمْسِكْ بِغَيْرِ حِسَابٍ” “İşte bu bizim ihsanımızdır. Artık sen de (istediğine) hesapsızca ver yahut verme dedik.” (Sâd, 38/39) Burada “infak et” manası kastolunmuştur.

⁵⁷ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/535

⁵⁸ “Tam tersine eğer doğru kimselerseniz, sizi imana erdirmesinden dolayı Allah size lütufta bulunmuş oluyor.” Hucurât, 49/12

“وَلَا تَمَنَّؤُنَّ تَسْتَكْبِرُ” “İyiliği daha fazlasını bekleyerek (bir kazanç elde etmek için) yapma”. (Müddessir, 74/6) Burada sözle minnet kastedilmiştir. Bu, çok görüp de ona minnet etmektir. “Verdiğinden daha çoğunu bekleyerek verme” manası kastolunmuştur.

“لَهُمْ أَجْرٌ غَيْرُ مَمْنُونٍ” “Onlar için, bitmez tükenmez bir mükafat vardır.” (el-İnşıkak, 84/25) Burada مَمْنُونٌ , sayısız, hesapsız demektir.

“بِغَيْرِ حِسَابٍ” : Hesapsız olarak” Yani kesintisiz, eksiksiz demektir. Bundan dolayı ölüme “الْمَنُونُ” denilmiştir. Çünkü o, sayıyı azaltır, yardımı keser. “Sözle minnet, bu kabildendir” denilmiştir. Çünkü o da nimeti keser ve teşekkürü ortadan kaldırır.

“وَأَنْزَلْنَا عَلَيْكُمُ الْمَنَّانَ وَالسَّلْوَى” “Size kudret helvası ile bildircin indirdik” (el-Bakara, 2/57) ayetindeki “الْمَنَّانُ” kelimesine gelince; bu ağacın üzerine düşen ve içinde tatlılık bulunan çiy gibidir. “السَّلْوَى” kuş demektir. Bu iki kelime Allah’ın onlara in’âm ettiği şeylere işaret eder. Haddi zatında o ikisi birdir. Allahu Teala birini “الْمَنَّانُ” diye isimlendirerek, onunla onlara lütufta bulunmuş, diğerini “السَّلْوَى” diye isimlendirerek onunla da onlara teselli vermek istemiştir.

Râğıb, bu açıklamaların yanında lafız benzerliğinden dolayı “مَنَّ” ve “مَنَّ” edatları üzerinde de durmuştur.⁵⁹

Görülmektedir ki, İbn Hişâm, ayetteki kelimeyi özlü bir şekilde manalandırdıktan sonra, ona şiirden örnek vermiş, el-İsfehânî ise kelimenin yapısıyla ilgili detaylı açıklamalar yapmış, kullanıldığı formları ve bu formlara göre aldığı manaları zikretmiş ve bu manaları ayetlerle delillendirmiştir. İbn Hişâm’ın ele aldığı ayet üzerinden hareket edildiğinde, iki müellifin de mezkur kelimeye aynı manayı verdiği gözlenmektedir. İbn Hişâm, kelimeyi tek ayetle açıklarken, el-İsfehânî muhtevayı pek çok ayetle zenginleştirmiştir.

3. Örnek:

“ثُمَّ نَبِّئَهُمْ فَتَجْعَلْ نَعْتَهُ اللَّهُ عَلَى الْكَافِرِينَ” “Sonra gönülden dua edelim de Allah’ın lanetini (aramızdan) yalan söyleyenlerin üstüne atalım.” (Âl-i İmran, 3/61) ayetindeki “نَبِّئَهُمْ” kelimesini açıklayan İbn Hişâm, bunun “lanet ile dua edelim” manasına geldiğini belirtmiştir. Bu manaya delil olarak A’sâ benî Kays b. Salebe’nin

لَا تَقْعُدَنَّ وَقَدْ أَكَلَتْهَا حَطْبًا ... نَعُوذُ مِنْ شَرِّهَا يَوْمًا وَنَبِّئَهُمْ

“Katiyyen oturma ki, ona odun yedirmişsindir. Bir gün onun şerrinden sığınır ve lanet ile dua ederiz.” manasındaki şiirini zikrettikten sonra Arapların نَبِّئُ بِهَلْ gibi kullanımlarını dikkatlere sunmuş ve bunun “Allah falan kimseye lanet etsin, Allah’ın laneti onun üzerine olsun ve Allah’ın laneti” manalarına geldiğini belirtmiştir. İbn Hişâm, “نَبِّئَهُمْ” kelimesinin bir manasının da “duaya çalışalım” olduğunu ifade etmiştir.⁶⁰

⁵⁹ Râğıb el-İsfehânî, el-Müfredât, c.1, s.777,778

⁶⁰ İbn Hişâm, es-Sîretü’-n-nebeviyye, c.1, s. 583

Râğîb el-İsfehânî, “الْبُهْل” kelimesinin aslının “bir şeyi gözetlememek, takipten vazgeçmek” olduğunu belirtmiştir. Bâhil de ipinden boşalmış veya işaretlenmemiş, yada memeden kesilmiş deve demektir. Bir kadın kendisini boşamak isteyen eşine “أتيتك باهلا غير ذات صرار” : Ben sana karşılık beklemeksizin geldim. Yani ondan başka herhangi bir şeyi tercih etmeden sahip olduğum şeyleri mubah kılarak sana geldim.” demiştir. Ona göre “وَأُبْهَلْتُ فَلَانَا”, ipinden salıverilmiş deveye benzeterek, “onu ve iradesini serbest bıraktım” demektir. Duada kullanılan “الْبُهْل وَالْإِبْتِهَال” kelimelerine gelince dua ve tazarruda kendinden geçmek demektir. “ثُمَّ نَبْتَهِنُ فَنَجْعَلُ” “Sonra gönülden dua edelim de, Allah'ın lanetini (aramızdan) yalan söyleyenlerin üstüne atalım.” ayetinde bu manada kullanılmıştır. İbtihali lanetle tefsir eden kimselere gelince, onlar bedduada alabildiğine ileri gitme şeklinde değerlendirmişlerdir. Şairin dediği gibi “zaman onlara baktı ve bedduada bulundu.” Yani onları (halletmede fevkalade) ihtimam gösterdi ve onları yok etti.⁶¹

Görülmektedir ki, İbn Hişâm'ın mezkur kelimeye verdiği anlam ile İsfehânî'nin verdiği ilk anlam birbirinden farklıdır. Ama İbn Hişâm'ın ele aldığı ayet üzerinden hareket eden İsfehânî, kelimeye aynı anlamı vermiştir. İbn Hişâm, kelimeye şiirden delil getirmiş ve kullanımına örnekler vermiştir. İsfehânî de kelimenin aslına ve farklı sigalarına yer verdikten ve onların manalarını açıkladıktan sonra, İbn Hişâm'ın verdiği manayı vermiş ve onun üzerinde durduğu ayeti zikretmiştir. Ayrıca bu manaya delil olarak bir de şiir zikretmiştir. İsfehânî'nin İbn Hişâm'a göre muhtevayı daha geniş tuttuğu ve kelimeye umumun istifadesine daha elverişli bir anlam yüklediği görülmektedir.

4. Örnek:

“يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَلْقُوا الْكُتَابَ آمِنُوا بِمَا نَزَّلْنَا مُصَدِّقًا لِمَا مَعَكُمْ مِنْ قَبْلِ أَنْ نَطْمِسَ وُجُوهًا”

“Ey kendilerine kitap verilenler! Biz bir takım yüzleri silmeden önce, gelin yanınızda bulunan (Tevat'ı) tasdik etmek üzere indirdiğimiz bu kitaba iman edin.” (Nisa, 4/47) ayetindeki “نَطْمِسَ” kelimesini açıklayan İbn Hişâm, buna “biz onları sileriz, dümdüz ederiz. Artık o yüzlerde ne göz, ne burun, ne ağız, hiçbir şey görülmez.” anlamını vermiştir. “فَطَمَسْنَا أَعْيُنَهُمْ” “Biz onların gözlerini sildik.” (Kamer, 54/37) ayetinde de mananın böyle olduğunu belirten İbn Hişâm, göz kapakları arasında çukur olmayana “الْمَطْمُوسُ الْعَيْنُ” denildiğini, “طَمَسْتُ الْكِتَابَ وَالْأَثَرَ” cümlesinin “kitabı ve izi sildim. Ondan bir şey görünmüyor.” manasına geldiğini ifade etmiştir. İbn Hişâm, asıl ismi el-Ğavs b. Hübeyre olan Ahtal'in baktığı develeri anlatırken şöyle dediğini zikreder:

وَتَكْلِفُنَاهَا كُلَّ طَامِسَةِ الصَّوَى ... شَطُونٍ تَرَى جِرْبَاءَهَا يَتَمَلَّلُ

⁶¹ Râğîb el-İsfehânî, el-Müfredât, c.1, s. 149

“Bizim ona teklifimiz her tepeyi silmektir. Şiddetli harareten evrilip çevrilen ayıcığı görürsün.”⁶² Böylece İbn Hişâm, anlamını verdiği kelimeye şiiirden delil getirmiştir.

Râğıb el-İsfehânî ise “الطَّمَسُن” kelimesini açıklarken, buna “silme suretiyle izi yok etmek” manası vermiştir. Bu manayı da şu ayetlerle delillendirmiştir:

“فَإِذَا النُّجُومُ طُمِسَتْ” “Yıldızların ışığı söndürüldüğü zaman” (el-Mürselât, 77/8)

“رَبَّنَا اطْمِسْ عَلَى أَمْوَالِهِمْ” “Ey Rabbimiz! Sen onların mallarını silip, süpür.” (Yûnus, 10/88) Yani onların suretlerini sil.

“وَلَوْ نَشَاءُ لَطَمَسْنَا عَلَى أَعْيُنِهِمْ” “Eğer dileseydik onların gözlerini büsbütün kör ederdik.” (Yâsîn, 36/66) Yani, dileseydik izin silindiği gibi, biz onların gözlerinin ışığını ve şeklini silerdik.

“مِنْ قَبْلِ أَنْ نَطْمِسَ وُجُوهًا” “Yüzleri silmemizden önce” (en-Nisâ, 4/47) İsfehânî’ye göre bazıları, dünya için düşünüldüğünde, bu ifadeyle, onların yüzlerinin saçla kaplı olmasının kastolunduğunu belirtmişlerdir. Böylece onların suretleri maymun ve köpek suretlerine dönmüş olur. Bazıları da ahiret için düşünüldüğünde, “ وَأَمَّا مَنْ أَوْتِي ” “Fakat kime kitabı arkasından verilirse...” (İnşikak 84/10) ayetine işaret olduğunu, onların gözlerinin kafalarında bulunmasının kastedildiğini zikretmişlerdir. Yine “وَأَضَلَّهُ اللَّهُ عَلَى عِلْمٍ وَخَتَمَ عَلَى سَمْعِهِ وَقَلْبِهِ” “Allah Teala onları bir ilimle sapıtmıştır ve onların kulaklarına ve kalplerine mühür vurmuştur.” (Casiye 45/23) ayetinde olduğu gibi, bu ayetten kastolunan, Allah Teala’nın onları hidayetten dalâlete döndürmesidir, denilmiştir. İsfehânî bu bilgileri verdikten sonra, Nisâ suresi 47. ayette “مِنْ قَبْلِ أَنْ نَطْمِسَ وُجُوهًا” ifadesindeki “vücûh” kelimesiyle zatlar ve reisler kastedildiğini belirtmiştir. Buna göre mana “onların reislerini kuyruk yaptık.” olur.⁶³ Yani onlar ilkken son oldular, varken yok oldular.

Görülüyor ki, İbn Hişâm, ayette geçen garîb kelimeyi açıklamış, bunu yaparken başka bir ayetten delil getirmiş, kelimenin farklı cümlelerde kullanımına örnekler vermiş ve böylece yaptığı açıklamasını kuvvetlendirmiştir. Ayrıca o, bu açıklamalarını şiiirle de delillendirmiştir. İsfehânî ise İbn Hişâm’ın verdiği anlamı vermiş ve bu manada içerisinde geçtiği farklı ayetleri de zikretmiştir. Bununla beraber o, İbn Hişâm’dan farklı manalar da vermiş ve bu manalara ayetten deliller getirerek konuyu daha geniş bir şekilde ele almıştır.

5. Örnek:

“مِنَ الْمُؤْمِنِينَ رِجَالٌ صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللَّهَ عَلَيْهِ، فَمِنْهُمْ مَنْ قَضَىٰ نَحْبَهُ” “Mü’minlerden öyle adamlar vardır ki, Allah’a verdikleri söze sadık kaldılar. İçlerinden bir kısmı verdikleri sözü yerine getirmiştir (şehit olmuştur).” (el-Ahzâb, 33/23) ayetindeki “قَضَىٰ نَحْبَهُ” ibaresi İbn

⁶² İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/561

⁶³ Râğıb el-İsfehânî, *el-Müfredât*, c.1, s. 524

Hişâm'ın açıklamasına göre “öldü” demektir. “النَّحْبُ” kelimesini Ebû Ubeyde'nin rivayetine göre açıklayan İbn Hişâm, bu kelimenin nefis (can) manasına geldiğini belirtmiş, cemii'nin de “نُحُوبٌ” olduğunu bildirmiştir. İbn Hişâm bu manaya Zû'r-Rimme'nin,

عَشِيَّةَ فَرِّ الْحَارِثِيِّونَ بَعْدَ مَا ... قَضَى نَحْبَهُ فِي مَلْتَقَى الْخَيْلِ هَوْبِ

“Atlıların karşılaştığı yerde Hevber öldükten sonra Hârisliler, akşamleyin kaçtılar.” beytini delil getirmiştir.

İbn Hişâm, “النَّحْبُ”in bir anlamının da “adak” olduğunu belirtmiş ve bu manaya delil olarak Cerîr b. el-Hatafi'nin,

بِطُخْفَةِ جَالِدْنَا الْمُلُوكِ وَخَيْلِنَا ... عَشِيَّةَ بِسُطَامٍ جَرِيْنٍ عَلَى نَحْبِ

“Tihfe'de meliklerle çarpıştık.

Bizim atlılarımız Bistâmın akşamında bir adak üzere koştular.”

beyitlerini zikretmiştir.

“النَّحْبُ” kelimesine “çekişmek (bahse girmek)” manası da veren İbn Hişâm bu manaya Ferezdak'ın şu şiirini delil olarak getirmiştir:

وَإِذْ نَحَبْتُ كَلْبًا عَلَى النَّاسِ أَيَّنَا ... عَلَى النَّحْبِ أُعْطِيَ لِلْجَزِيلِ وَأَفْضَلِ

“Bir köpek insanlara havladığı zaman hangimiz büyüklük için çekişme üzerine daha verici ve daha faziletliyiz.”

“النَّحْبُ” kelimesine “ağlamak” manası da veren İbn Hişâm, Arapların “يُنْتَحَبُ” sözünün bu kökten geldiğini belirtmektedir. Bu kelimenin diğer bir manasının da hâcet ve himmet olduğunu belirten İbn Hişâm “مَا لِي عِنْدَهُمْ نَحْبٌ” “Benim onlarda bir ihtiyacım yoktur” şeklinde cümle içinde kullanımına dikkat çekmiştir. Ayrıca bu manayı Mâlik b. Nüveyre el-Yerbû'î'nin مَا لِي نَحْبٌ عِنْدَهُمْ غَيْرَ أَنِّي ... تَلَمَّسْتُ مَا تَبِعِي مِنَ الشَّدَنِ الشَّجَرِ

“Benim onlarda bir ihtiyacım yoktur. Ancak ben Şüdünlü⁶⁴ gözünde kırmızılık bulunan develerden ne kadar istersin diye sordum.” beyitleriyle delillendirmiştir. İbn Hişâm mezkur kelimenin “hafif yürüyüslü yolcu” manasına da geldiğini belirtmiştir.⁶⁵

İsfehânî'ye göre “النَّحْبُ” kelimesi “adak adamak, vücutuna mahkum olunan adak” manasındadır. “قَضَى فُلَانٌ نَحْبَهُ” “falan adam adağını yerine getirdi.” demektir. Allah Teala “فَمِنْهُمْ مَنْ قَضَى نَحْبَهُ وَمِنْهُمْ مَنْ يَنْتَظِرُ” “İçlerinden bir kısmı verdikleri sözü yerine getirmiştir (şehit olmuştur). Bir kısmı da (şehit olmayı) beklemektedir.” (Ahzab, 33/23) buyurmuştur. Bu ayetle Cenab-ı Hak ölenleri ifade etmektedir. “قَضَى أَجَلَهُ” “yemeğini

⁶⁴ Şüdünlü: Yemen'de bir mevki

⁶⁵ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, c.2, s. 248,249

tamamladı, dünyadan ihtiyacını tamamladı, sözlerinde olduğu gibi. “النَّجِيبُ” ise sesli ağlamak demektir. “التَّخَابُ” ise “öksürmek” demektir.⁶⁶

Bu örnekte görülmektedir ki, İbn Hişâm kelimeyi gayet muhtevası geniş olarak ele almıştır. Zira kelimeyi açıklarken, Ebû Ubeyde'nin rivayetine yer vermiş, kelimenin cemii'ni zikretmiş, farklı farklı anlamlarını verdiği kelimeye şiirlerle deliller getirmiş ve Arapların kullanımlarına örnek vermiştir. Râğib el-İsfehânî ise İbn Hişâm'a nisbeten kelimenin daha az sayıda anlamından bahsetmiş, fazla ayrıntıya girmemiştir. Onun verdiği anlamlarla İbn Hişâm'ın verdiği anlamlar birbiriyle örtüşmektedir. Bu örnekte İbn Hişâm'ın tarihçi kimliğinden ziyade adeta bir dil alimi gibi kelime üzerinde durduğu gözlenmektedir.

6. Örnek:

“اللَّهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ وَيَمْدُهُمْ فِي طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ” (Bakara, 2/15) “Gerçekte Allah onlarla alay eder(alaylarından dolayı onları cezalandırır); azgınlıkları içinde bocalayıp dururlarken onlara mühlet verir.” ayetindeki “يَعْمَهُونَ” kelimesine İbn Hişâm “يَخَارُونَ” yani “şaşırırlar” manası vermiştir. Arapların “رَجُلٌ عَمَةٌ وَعَامَةٌ” dediğini, bunun da “hayran” manasına geldiğini belirten İbn Hişâm, Rûbe b. el-Accac'ın bir beldeyi “أَعْمَى الْهُدَى بِالْجَاهِلِينَ الْعَمَةَ” “Şaşkın cahillerle hidayetın aması” şeklinde nitelendirdiğinden bahseder. “عَمَةٌ” kelimesi “عَامَةٌ”in cemii'dir. “عَمَةٌ” kelimesine gelince; onun cemii de “عَمَهُونَ” kelimesidir. Kadın için “عَمِيَّةٌ وَعَمَّاءُ” kelimeleri kullanılır.⁶⁷ İbn Hişâm'ın bu kelimeye verdiği manaya göre ayet “Allah Teala onlarla istihza eder. Onları kendi azgınlıklarında şaşkın bir halde bırakır.” anlamında olur.

İbn Hişâm, kelimenin anlamını verdikten sonra Arapların kelimeyi kullanımına örnekler vermiş, kelimenin cemisini ve müennes için nasıl kullanıldığını belirtmiştir.

Râğib el-İsfehânî, Müfredât'ında “الْعَمَةُ” kelimesinin açıklamasında “اللَّهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ وَيَمْدُهُمْ فِي طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ” (Bakara, 2/15) ayetine yer vermiştir. Bu kelimenin “الترددُ في الأمر من التَّحِيرِ” “şaşkınlıktan dolayı (yapılan) işte tereddüt etmek” manasında olduğunu belirten İsfehânî, kelimenin mazisini ve ism-i failini “عَمَةٌ فَهِيَ عَمَةٌ وَعَامَةٌ” şeklinde belirtmiş, cemii'nin de “عَمَةٌ” olduğunu zikretmiştir. Ardından da Bakara suresi 15. ayetle beraber, Araf suresi 186. ve Neml suresi 4. ayeti zikretmiştir.⁶⁸ Kelime bu üç ayette de aynı şekilde geçmektedir.

Yukardaki izahta İbn Hişâm ile el-İsfehânî'nin verdiği manaların birbirine yakın olduğu görülmektedir. Aynı zamanda kelime hakkındaki diğer bilgiler de birbiriyle örtüşmektedir. İbn Hişâm kelimeye verdiği anlamı Arapların kullanımıyla delillendirirken, el-İsfehânî ayetlerle delillendirmiştir.

⁶⁶ Râğib el-İsfehânî, *el-Müfredât*, c.1, s.794

⁶⁷ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, c.1, s.532

⁶⁸ Râğib el-İsfehânî, *el-Müfredât*, c.1, s. 588

7. Örnek:

“الله الصَّمَدُ” “Allah Samed'dir.” (İhlas, 112/2) ayetindeki “الصَّمَدُ” kelimesinin anlamını İbn Hişâm, “kendisine ihtiyaç duyulan ve sığınılan kimse” olarak vermiş, bu anlama geldiğinin delili olarak Hind binti Mabed b. Nadle'nin, öldürülen iki amcasına (Amr b. Mesud ve Halid b. Nadle'ye) ağlarken okuduğu şiiri göstermiştir:

أَلَا بَكَرَ النَّاعِي بِخَيْرِي بَنِي أَسَدٍ ... بِعَمْرٍو بْنِ مَسْعُودٍ وَبِالسَّيِّدِ الصَّمَدِ

“Haberiniz ola ki, Beni Esed'in iki hayırlısı olan Amr b. Mesud ile kendisine sığınılan efendinin ölüm haberini getiren kişi, erkenden geldi.”⁶⁹

Râğîb el-İsfehânî de “الصَّمَدُ” kelimesinin bütün işlerde kendisine ihtiyaç duyulan efendi demek olduğunu, “صَمَدَةٌ” kelimesinin de “ona itimad ederek yöneldi” manasına geldiğini belirtmiştir. El-İsfehânî bu kelimeye “içi boş olmayan (ecvef)” manası da verildiğini zikretmiştir. Ecvef olmayan iki şey vardır: Birisi, insandan aşağı olandır. Cemadat gibi... İkincisi de insandan yüce olandır. Allah ve melekler gibi... Allah'ın “الله الصَّمَدُ” sözüyle kast olan ikincisidir. Kendisinde uluhiyyet olduğunu söyleyen kimseye bir tenbih olarak ve buna benzer şeylere Cenab-ı Hak “وَأُمُّهُ صِدِيقَةٌ كَمَا يَأْكُلَانِ الطَّعَامَ” “Onun annesi de dosdoğru bir kadındır. (Nasıl İlah olabilirler?) İki de yemek yerlerdi.” (Maide 5/75) sözleriyle işaret etmiş⁷⁰ (ve yemek yiyenin ihtiyaç sahibi olduğuna, ihtiyaç sahibi olanın da ilah olamayacağına dikkat çekmiştir.)

Görülmektedir ki, İbn Hişâm, mezkur kelimeye anlam verdikten sonra şiirle manayı delillendirmiştir. Râğîb ise İbn Hişâm'ın verdiği manayı zikrettikten sonra kelimenin başka bir manasını da açıklamış ve bunu ayetle delillendirmiştir. İsfehânî'nin zikrettiği ikinci anlam da ilk anlama gayet yakındır. İbn Hişâm ile Râğîb arasında herhangi bir tezat olmadığı görülmektedir.

8. Örnek:

“لِيَقْطَعَ طَرَفًا مِّنَ الَّذِينَ كَفَرُوا أَوْ يَكْبِتَهُمْ فَيَنْقَلِبُوا خَائِبِينَ” “Allah kafirlerden bir kısmının kökünü kessin veya onları perişan etsin. Böylece bozulmuş bir halde dönüp gitsinler.” (Âl-i İmran 3/127) ayetindeki “يَكْبِتُهُمْ” kelimesine İbn Hişâm “Onlara şiddetli bir gam verir ve onları istedikleri şeylerden men eder.” manası vermiş ve Zü'r-Rimme'nin şu şiirini delil olarak zikretmiştir:

مَا أَنَسَ مِنْ شَجْنٍ لَا أَنَسَ مَوْقِفَنَا ... فِي حَيْرَةٍ بَيْنَ مَسْرُورٍ وَمَكْبُوتٍ

“Hüzün ve kederleri unutsam da sevinçli ve kederlilik arasında şaşkınlıktaki durumumuzu hiç unutmuyorum.”

⁶⁹ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, c.1, s.572

⁷⁰ Râğîb el-İsfehânî, *el-Müfredât*, c.1, s. 492,493

İbn Hişâm, bu kelimenin ayrıca “onların yüzlerini yere vurur” manasına da geldiğini belirtmiştir.⁷¹

Râğıb el-İsfehânî ise “يَكْبِتُهُمْ” kelimesinin kökü olan “الْكَبْتُ”yü “şiddet ve aşağılamayla reddetmek” manasında açıklamış ve bu manaya “ كَبِتُوا كَمَا كَبَتِ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ ” “Onlardan öncekiler reddolunduğu gibi onlar da reddolundular.” (Mücadele 58/5) ayetini ve İbn Hişâm’ın zikrettiği Âl-i İmrân suresi 127. ayeti delil olarak zikretmiştir.⁷²

İbn Hişâm, ayetteki garîb kelimeye iki ayrı mana vermiş, şiiirden delil getirmiş, el-İsfehânî ise tek mana vererek ayetten delil getirmiştir. İki müellifin de verdiği anlamlar birbirine uzak değildir.

9. Örnek:

“وَكُنَّا مِنْ قَبْلُ نَسْتَفْتِحُونَ عَلَى الَّذِينَ كَفَرُوا”

“Oysa, daha önce (bu kitabı getirecek peygamber ile) inkarcılara (Arap müşriklerine) karşı (fetih) yardım istiyorlardı.” (Bakara, 2/89)

İbn Hişâm ayette geçen “fetih istiyorlardı: نَسْتَفْتِحُونَ” kelimesinin “aralarında hüküm istiyorlardı: يتحاكمون” ve “yardım istiyorlardı: يستتصرون” manalarına geldiğini ifade etmiş⁷³ve bu görüşünü Kur’ân-ı Kerim’den şu ayet ile delillendirmiştir:

رَبَّنَا افْتَحْ بَيْنَنَا وَبَيْنَ قَوْمِنَا بِالْحَقِّ وَأَنْتَ خَيْرُ الْفَاتِحِينَ

“Ey Rabbimiz! Bizimle kavmimiz arasında gerçekte hükmet (feth et). Çünkü sen hükmedenlerin (fethedenlerin) en hayırlısısın.” (Araf, 7/89)⁷⁴

Râğıb el-İsfehânî ayetteki garîb kelimenin mastarı olan “الاسْتِفْتَا ح” kelimesini “fetih veya hüküm istemek” şeklinde açıklamış, ardından ilgili ayetleri zikretmiştir. Enfal suresi 19. ayette Allah Teala “إِنْ تَسْتَفْتِحُوا فَقَدْ جَاءَكُمْ الْفَتْحُ” “Eğer fetih istiyorsanız, işte fetih size geldi.” buyurmuştur. İsfehânî bu ayeti “Siz zafer veya hüküm istediniz. Yahut hayırların başlangıcını talep ettiniz. Nebi (s.a.s.)’in gelişiyle bu size geldi” şeklinde açıklamıştır. O, “وَكُنَّا مِنْ قَبْلُ نَسْتَفْتِحُونَ عَلَى الَّذِينَ كَفَرُوا” ayetinde “Hz. Muhammed (s.a.s.)’in bi’seti ile Allah’tan yardım istiyorlar” manasının kastedildiğini belirtmiş, bunun dışında ayetin birkaç şekilde daha açıklandığına şu şekilde değinmiştir: “Birincisi; bir kere insanlardan onun haberini öğrenmek istiyorlar, bir kere de kitaplardan hüküm çıkarmak istiyorlar. İkincisi; onu zikretmekle zafer istiyorlar. Üçüncüsü; puta tapanlara karşı ‘Muhammed (a.s.)’a muhakkak yardım ediyoruz’ diyorlardı.”⁷⁵

⁷¹ İbn Hişâm, *es-Sîretü’n-nebeviyye*, c.2, s. 108

⁷² Râğıb el-İsfehânî, *el-Müfredât*, c.1, s. 695

⁷³ İbn Hişâm, *es-Sîretü’n-nebeviyye*, c.1, s. 211, 212

⁷⁴ Araf, 7/89; İbn Hişâm, *es-Sîretü’n-nebeviyye*, c.1, s.212

⁷⁵ Râğıb el-İsfehânî, *el-Müfredât*, c.1, s. 622

İsfehânî, mezkur kelimeye “fetih, hüküm veya yardım istemek” manaları vermiş, aynı zamanda isim zikretmeksizin bazılarının bu kelime hakkındaki görüşlerine değinmiş ve kelimeyi ayetlerle açıklamıştır. İbn Hişâm da kelimeye “yardım istiyorlardı ve aralarında hüküm istiyorlardı” manasını verdikten sonra, ayetten delil getirmiştir. Zikrettiği ayet haddizatında İsfehânî'nin verdiği manayı da güçlendirmektedir. İbn Hişâm'ın zikrettiği ikinci manayı çoğu müfessir tercih edip zikretmemişse de İsfehânî buna yakın bir mana vermiştir. Bu örnek, kaynak göstermese de, onun İbn Hişâm'dan etkilendiğine delil olabilir.

10. Örnek:

“وَمِنْهُمْ أُمِّيُونَ لَا يَعْلَمُونَ الْكِتَابَ إِلَّا أَمَانِي”

“Bunların bir de ümmî bir takımı vardır; Kitabı (Tevrat'ı) bilmezler. Onların bütün bildikleri bir sürü kuruntulardır.” (Bakara, 2/77,78) ayetindeki “إِلَّا أَمَانِي” kelimesini açıklarken İbn Hişâm, Ebû Ubeyde'den rivayetle bu kelimenin “إِلَّا قِرَاءَةً” yani “ancak okumasını bilirler” manasına geldiğini belirtmiştir. Çünkü ümmî, okuyan ama yazamayan kimsedir. Der ki: Yazmayı bilmezler, onlar ancak onu okurlar. İbn Hişâm, Ebû Ubeyde ve Yunus b. Habib en-Nahvî'nin bu kelimeyi Arapların kullanımına göre tevill ettiğini zikretmiş ve “Yunus b. Habib ve Ebû Ubeyde'nin haber verdiği göre Araplar قَرَأَ okudu manasında تَمَنَّى derlerdi” demiştir.

İbn Hişâm, bu kelimeyle ilgili Ebû Ubeyde en-Nahvî'nin şu şiirini örnek verir:

تَمَنَّى كِتَابَ اللَّهِ فِي اللَّيْلِ خَالِيًا ... تَمَنَّى دَاوُدَ الزُّبُورَ عَلَى رَسُولِ

“Allah'ın kitabını gece yalnızca okudu. Davud da Zebûru teenni üzere okudu.” Görülmektedir ki; Ebû Ubeyde ve Yunus en-Nahvî mezkur kelimeye okumak manası vermişlerdir. İbn Hişâm ise; Kur'an'da “وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رَسُولٍ وَلَا نَبِيٍّ” “إِلَّا إِذَا تَمَنَّى أَلْقَى الشَّيْطَانُ فِي أُمْنِيَّتِهِ” yani “Senden önce hiçbir resul ve nebi göndermedik ki, bir şey temenni ettiği zaman şeytan onun bu temennisine dair vesvese vermiş olmasın.” (Hacc, 22/52) buyurulduğunu zikretmiş ve أَمَانِي kelimesinin müfredinin أُمْنِيَّةٌ, bu kelimenin bir manasının da “bir adamın mal veya başka şeyi temenni etmesidir” demiştir.⁷⁶ İbn Hişâm'ın Kur'an'dan getirdiği delile ve yaptığı açıklamaya baktığımızda, onun mezkur kelimeye kıraat anlamından ziyade temenni ve istek manası verdiği anlaşılmaktadır.

Râğîb el-İsfehânî mezkur kelimeyi açıklarken eserinin bir yerinde “Onlar ancak kitaptan kendilerine okunanları bilirlerdi.” manasını vermiştir.⁷⁷ Başka bir yerde ise, ayetteki أَمَانِي kelimesinin Mücâhid'e göre “yalan” manasına geldiğini belirtmiş, onun dışındakilerin de “manayı idrakten uzak sadece okumayı bilirler” anlamını verdiklerini zikretmiştir. Manayı bilmeden okumanın kişiyi tahmin

⁷⁶ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, c.1, s. 537,538

⁷⁷ Bkz. Râğîb el-İsfehânî, *el-Müfredât*, c.1, s. 87

mecrasına kaydıracağını belirten İsfehâni buna *وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رَسُولٍ وَلَا نَبِيٍّ إِلَّا إِذَا تَمَنَّى* (Hac, 22/52) ayetini delil getirmiştir. Ona göre burada *أَمْنِيَّتِهِ*, “onun tilaveti” demektir. *الَّتَمَنَّى* “zan ve tahmin” manasına geldiği gibi, “düşünce ve temel üzerine bina” manasına da gelir. Cebrail (a.s.) Kur’ân’ı getirdiğinde Hz. Peygamber endişeyle acele ediyor ve okumaya gayret ediyordu. Ta ki kendisine “*لَا تَعْجَلْ بِالْقُرْآنِ*” “Kur’ân’ı okumakta acele etme” (Tâhâ, 20/114) ve “*وَلَا تُحَرِّكْ بِهِ لِسَانَكَ لِتَعْجَلَ بِهِ*” “Onu (vahyi) çarçabuk almak için dilini kımıldatma.” (el-Kıyâme, 75/16) buyruldu. Hac suresi 52. ayette Hz. Peygamber’in tilaveti temenni olarak isimlendirilmiştir. Allah Teala Hz. Peygamber’in okuyuşu esnasında şeytanın onun okuduğu şeylerin benzeriyle musallat olabileceğine dikkat çekti. (ve başka ayetlerle, acele etme diye uyardı.) Bundan dolayı “acele şeytandandır” denilmiştir. *وَمَنِّيَّتِي كَذَا* “Benim önüme öyle teşbihler koydun ki beni kuruntuya soktun” demektir. Nitekim Allah Teala bundan haber vererek “*وَلَأَضَلَّهُمْ وَلَأَمْنِيَّتَهُمْ*” “Onları mutlaka saptıracağım ve onları mutlaka kuruntulara sokacağım.” (Nisa, 4/119)⁷⁸ buyurmuştur. İsfehâni’nin bu açıklamalarından anlıyoruz ki, o, mezkur kelimeye tilavet, zan, tahmin ve kuruntu manaları vermiştir.

İbn Hişâm’ın, garîb kelimeyi önce rivayet yoluyla açıkladığı görülmektedir. O, Ebû Ubeyde ve Yunus en-Nahvî’den rivayetle ve Ebû Ubeyde’nin bir şiiriyle kelimeye açıklık getirmiş, ardından kendisi de bir mana vermiş ve bu manayı ayetle delillendirmiştir. İsfehâni’ye gelince o da öncelikle mezkur kelime hakkında Mücâhid’in ve isim vermediği (Mücâhid’in dışındakiler diye nitelendirdiği) kimselerin rivayetine yer vermiştir. Bu bilgiler doğrultusunda kendi düşüncelerini de ifade eden İsfehâni, bu düşüncelerini ayetlerle ve darb-ı mesellerle güçlendirmeye çalışmıştır. Bu örnekte her iki müellifin de rivayet yoluyla kelimeyi izah ettikleri ve sonra da kendi görüşlerini ayetlerden delillerle dile getirdikleri görülmektedir.

11. Örnek:

“لَا تَسْفِكُونَ دِمَاءَكُمْ”

“Birbirinizin kanını dökmeyeceksiniz” (Bakara, 2/84) ayetindeki *“تَسْفِكُونَ”* kelimesini İbn Hişâm, *تَصْبُؤُونَ* ile açıklamış ve bunun “dökmek” manasına geldiğini belirtmiştir. Araplar *“سَفَكَ دَمَهُ”* yani “kanını döktü” dedikleri gibi, *“سَفَكَ الرَّقِيءَ”* “kırbasını döktü” yani onun suyunu akıttı, derler. Bu açıklamadan sonra İbn Hişâm,

وَكُنَّا إِذَا مَا الضَّيْفُ حَلَّ بِأَرْضِنَا... سَفَكْنَا دِمَاءَ الْبُدْنِ فِي ثُرْبَةِ الْحَالِ

“Bir misafir bize geldiği zaman, onun yoluna kurban kanı dökeriz.” şiirini de verdiği manaya delil olarak zikretmiştir.⁷⁹

⁷⁸ Râğib el-İsfehâni, *el-Müfredât*, c.1, s. 780

⁷⁹ İbn Hişâm, *es-Sîretü’n-nebeviyye*, c.1, s. 539

İsfehânî ise, bu kelimenin kökü olan “السَّفْكُ”ye “kan dökmek” manası vermiş, buna delil olarak “وَيَسْفُكُ الدَّمَاءَ” “kan dökecek” (el-Bakara 2/30) ayetini zikretmiştir. Ayrıca bu kelimenin eritilmiş madde ve gözyaşı dökme hakkında da kullanıldığını belirtmektedir.⁸⁰

Görülüyor ki, Bakara suresi 84. ayette geçen “تَسْفُكُونَ” kelimesine iki müellif de aynı manayı vermiştir.⁸¹ İbn Hişâm'ın kaynaklarından biri olan Ebû Ubeyde'nin bu kelimeye verdiği mana da aynıdır.⁸² Fakat İbn Hişâm ve el-İsfehânî bu kelimeyi açıklarken Ebû Ubeyde'ye isnat yapmamışlardır. Bu sebeple her iki müellifin de Ebû Ubeyde'den istifade ettiğini düşünmek mümkün olduğu gibi, el-İsfehânî'nin Ebû Ubeyde veya İbn Hişâm'dan istifade ettiğini düşünmek de mümkündür. Haddizatında bu kelime de olmasa da başka kelimelerde el-İsfehânî'nin de Ebû Ubeyde'den kaynak gösterdiği görülmektedir.⁸³ Bu kelime de İbn Hişâm Ebû Ubeyde ve el-İsfehânî'den farklı olarak bir de manaya şiirden delil getirmektedir. Onun bu delili, anlam bilgisine zenginlik katmakta ve kendisinin bu konudaki ciddi birikimine de dikkat çekmektedir.

Sonuç

Siyer sahasında önemli bir kaynak olan *es-Sîretü'n-nebeviyye*, İbn Hişâm'ın ilim dünyasına, özellikle siyer alanında bıraktığı önemli mirasıdır. Bu eser, Hz. Peygamber'in hayatını baştan sona naklelerken, aynı zamanda olayların seyri içerisinde pek çok ayete de yer vermiştir. İbn Hişâm, sadece ayetleri zikretmekle yetinmemiş, sebep-i nüzullerine, ayetler içerisinde anlamı bilinmeyen kelimelere de geniş yer ayırmıştır. Dolayısıyla eserin, Kur'ân tefsirinde “Sebeb-i Nüzûl” ve “Garibu'l-Kur'ân” konularına katkısı, yadsınamayacak kadar çoktur.

İbn Hişâm'ın Garibu'l-Kur'ân literatüründeki yerini tesbit etmeye çalıştığımız bu makalede görülmüştür ki, İbn Hişâm, ayetlerde geçen manası kapalı kelimeleri ayetlerle, hadislerle, sahabe ve tâbiîn kavliyle, şiirlerle ve Arapların kelimeyi kullanım şekline göre açıklamıştır. Kelimeye bazen doğrudan anlam vermiş, bazen de başkalarından rivayetlerle izahını yapmıştır. Kelimeye tek anlam verdiği gibi, bazen birden fazla anlam verdiği de görülmektedir. *es-Sîretü'n-nebeviyye* adlı eserinde yüz civarında garîb kelimenin açıklandığı görülmektedir. İbn Hişâm bazı kelimeleri İbn Abbâs'a dayanarak açıkladığını ifade etmiş, bazen de bu isnadı yapmamıştır. Kelimenin manası ve bu manaya delil olarak zikredilen şiirin Mesailü Nafi'de olması

⁸⁰ Râğîb el-İsfehânî, *el-Müfredât*, c.1, s. 413

⁸¹ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, c.1, s. 539; Râğîb el-İsfehânî, a.g.e., 1/413

⁸² Ebû Ubeyde, *Mecâzu'l-Kur'ân*, c.1, s. 45

⁸³ Ebû Ubeyde, *Mecâzu'l-Kur'ân*, c.1, s. 350, 454,541

İbn Hişâm'ın isim belirtmeden de İbn Abbâs'tan rivayet edilen eserlerden istifade ettiğini düşündürmektedir. İbn Hişâm'ın garîb kelimeleri açıklarken isim vererek, Ebû Ubeyde'nin Mecazu'l-Kur'ân'ından, Yunus b. Habib en-Nahvî ve Hasan el-Basrî'nin rivayetlerinden istifade ettiği görülmektedir.

İbn Hişâm ile İsfehânî arasında yaptığımız mukayesede, ele aldığımız kelimelerde, iki müellifin hemen hemen aynı manalar verdiği gözlenmektedir. İbn Hişâm, ayeti zikrettikten sonra içerisinde manası kapalı olan kelimelerin anlamını vermiş, bazen kelimenin köküne inmiştir. İsfehânî ise eserinin sistematığı içerisinde önce kelimenin aslını vermiş, ardından türevleri üzerinde durmuş ve ayetlerde geçtiği haliyle manasını zikretmiştir. İbn Hişâm'ın kelimeye tek anlam verdiği yerlerde, İsfehânî'nin birden fazla anlam verdiği görülmüştür. Az da olsa, bunun aksi de söz konusudur. İsfehânî'nin tek anlam verdiği, İbn Hişâm'ın iki anlam verdiği kelime de mevcuttur. Kelimelerin anlamını verirken, iki müellifin farklı delillerle istişhad ettiği de görülmüştür. Mesela, İbn Hişâm'ın şiirle delillendirdiği kelimelerde, el-İsfehânî'nin ayetlerle delillendirdiği göze çarpmaktadır. Bazı kelimelerde İbn Hişâm, detaylı bir açıklama yapsa da, genel itibariyle mana verip, ardından getirdiği delille kısa bir açıklama yapmaktadır. El-İsfehânî ise İbn Hişâm'a göre daha ayrıntılı tahlil yapmakta ve kelimenin manasıyla ilgili pek çok delil zikretmektedir. Hatta bazen içerisinde geçtiği ayete göre farklı farklı manalarına yer vermektedir.

Dil sahasında bir otorite olan el-İsfehânî, kelimeler hakkında İbn Hişâm'a nisbeten detaylı açıklamalar yapmıştır. İbn Hişâm ile aralarında yaklaşık üç asır olan el-İsfehânî'nin, bu süre zarfındaki ilmî birikimden faydalanıp, bunu açıklamalarına yansıtmuş olması ve İbn Hişâm'dan daha fazla detay vermesi gayet normaldir. Râğîb el-İsfehânî, o güne kadar yazılı veya şifâhi olarak kendisine ulaşan bilgilerden istifade etmiş ve sahasının uzmanı olarak, kelimeler hakkında geniş izahat yapmıştır. İbn Hişâm ise, bir tarihçi olarak, gerektiği kadar garîb kelimelere yer vermiştir. Aslında o, kelime manalarına girmeye lüzum görmeyebilirdi. Fakat lüzum görmüş ve Kur'ân'daki kelimelerin sonraki nesiller tarafından kolayca anlaşılabilmesini sağlayacak bir eser bırakmıştır. Tarihi nakletmedeki başarısını, kelimelerin manasını nakletmede de göstermiştir. Yukarda da belirttiğimiz gibi, sonraki dönemlerin bu sahadaki en başarılı isimlerinden biri olarak anılan el-İsfehânî'nin, kelimelere İbn Hişâm ile aynı veya yakın manaları vermiş olması, onun ya İbn Hişâm'dan istifade ettiğine ya da onunla aynı kaynaklardan yararlandıklarına işaret etmektedir.

Kaynakça

- Abdullah b. Muhammed b. İbrahim Ebû Bekr İbn Ebî Şeybe, *el-Kitabu'l-musannaf fi'l-ehadis ve'l-âsâr*, Tahk. Kemal Yusuf el-Hût, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, 1409.
- Ahfeş, Ebû'l-Hasen el-Mecâşî, *Meâni'l-Kur'ân*, Tahk. Hedy Mahmud Kuraa, Mektebetü'l-Hancî, Kahire, 1990
- Bulut, Ahmet, "Kur'ân'a Dair Eserler" Uludağ Ün. İlah. Fak. Dergisi, 1992, sayı:4, cilt:4
- Cerrahoğlu, İsmail, *Kur'ân Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Amiller*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1968.
- Cerrahoğlu, İ., "Ali b. Ebî Talha'nın Tefsir Sahifesi" AÜİF Dergisi, Ankara, 1971, c.17/56, 65-82
- Cerrahoğlu, İ., "İbn Hişâm ve Siresi'ndeki Garîbu'l-Kur'ân'ı", AÜİF İslâm İlimleri Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1977, Sayı:3
- Cerrahoğlu, İ., *Tefsir Usûlü*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1976
- Cerrahoğlu, İ., "Tefsirde Atâ b. Ebî Rabâh ve İbn Abbâs'tan Rivayet Ettiği Garîbu'l-Kur'ân'ı", AÜİF Dergisi, Ankara, 1978, c. 22, sayı:1
- Cerrahoğlu, İ., *Tefsir Tarihi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1988
- Cerrahoğlu, İ., "Garîbu'l-Kur'ân" *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996.
- el-Cevherî, Ebû Nasr İsmâil İbn Hammâd, *es-Sıhah tâcu'l-luğah ve sıhahu'l-arabiyyeh*, Dâru'l-İmi'l-Mullayîn, Beyrût, 1987.
- el-Cürcânî, Ali İbn Muhammed b. Ali ez-Zeyn eş-Şerîf, *Kitabu't-ta'rifat*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût-Lübnan, 1983.
- Ebû Bekr el-Beyhakî, Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali, *Şuabü'l-ıman*, Mektebetü'r-rüşd, Riyad, 2003.
- Ebû Ubeyde, Ma'mer b. el-Müsennâ et-Teymî el-Basrî, *Mecâzu'l-Kur'ân*, Tahk. Mehmed Fuat Sezgin, Mektebetü'l-Hancî, Kahire, h.1381
- Eren, A.Cüneyt, "Kur'an Metninin Dil Özellikleri", *Ekev Akademi Dergisi*, Erzurum, 2014, sayı: 59, s.143.
- el-Ferrâ, Ebû Zekerıyya Yahya b. Ziyad b. Abdullah, *Meâni'l-Kur'ân*, Tahk. Ahmed Yusuf en-Necâti, Muhammed Ali en-Neccâr, Abdulfettah İsmail eş-Şelebî, Mısır, Dâru'l-Misriyye, t.y.
- el-Feyrûzâbâdî, Mecdüddin Ebû Tahir Muhammed b. Yakub, *el-Bulğa fi terâcimi eimmeti'n-nahvî ve'l-luğa*, Dâru sa'dî'd-din, y.y., 2000

Gümüş, Sadreddin, "Garibu'l-Kur'an Tefsirinin Doğuşu" *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İstanbul, 1987-1988, Sayı: 5-6, s.11

el-Hamevî, Yakût b. Abdullah er-Rûmî, *Mu'cemu'l-udebâ*, Tahk. İhsan Abbâs, Dâru'l-garbi'l-İslamî, Beyrût, 1993

el-Hanefî er-Râzî, Zeynü'd-din Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr İbn Abdü'l-Kadir, *Muhtaru's-sihah*, Tahk. Yusuf eş-Şeyh Muhammed, el-Mektebetü'l-Asriyyeh-ed-Dâru'n-Nemûzeciyyeh, Beyrût, 1999

İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-azim*, Tahk. Es'ad Muhammed et-Tayyib, Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, Suûdî Arabistan, h.1419.

İbn Hişâm, Cemâlüddîn Abdülmelik, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, (Tahkik: Mustafa es-Seka, İbrahim el-Ebyârî, Abdü'l-Hafiz eş-Şelebî), Şirketün mektebeh ve Matbaatu Mustafa el-bâbî el-Halebî ve evlâdihi, Mısır, 1955,

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, *Garibu'l-Kur'an*, Tahk. Saîd el-Lihâm, y.y., t.y.

İbn Manzûr el-Ensârî, C., *Lisânu'l-Arab*, Dâru Sâdir, Beyrut, h.1414.

İbn Teymiyye, Takıyyüddin Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Abdü'l-Halim, *Mukaddimetü fi usûli't-tefsir*, Dâru mektebetü'l-hayah, Beyrut-Lübnan, 1980.

İbnü'l-Münzir en-Neysâbüri, Ebû Bekir Muhammed b. İbrahim, *Kitâbu tefsîri'l-Kur'an*, Tahk. Sa'd b. Muhammed es-Sa'd, Dâru'l-Meâsîr-el-Medinetü'n-Nebeviyyeh, 2002.

İbnü'n-Nedim, Ebû'l-Ferec Muhammed b. İshak, *El-Fihrist*, Tahk. İbrahim Ramazan, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût-Lübnan, 1997.

Kaysî, Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Talib, *el-Umde fi garibi'l-Kur'an*, Tahk. Dr. Yusuf Abdurrahman Maraşlı, Müessesetü'r-risâle, Beyrût, 1984.

Karagöz, Mustafa, *Dilbilimsel Tefsir ve Kur'an'ı Anlamaya Katkısı*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2010.

El-Kattan, Menna' b. Halil, *Mebahis fi ulûmi'l-Kur'an*, Mektebetü'l-mearif li'n-neşri ve't-tevzi', y.y., 2000.

Kemalüddin el-Enbâri, Abdurrahman b. Muhammed b. Ubeydullah el-Ensârî *Nüzhettü'l-Elibbâ fi Tabakati'l-Udebâ*, Muhakkik: İbrahim es-Samirâî, Mektebetü'l-Menâr, ez-Zerkâ-Ürdün, 1985.

El-Mevsilî, Ebû Ya'la Ahmed b. Ali el-Müsennâ, *Müsnedü ebî Ya'la*, Tahk. Hüseyin Selim Esed, Daru'l-Me'mun li't-Türas, Dimeşk, 1984.

Mücâhid b. Cebr, Ebû'l-Haccâc, *Tefsirü Mücâhid*, Tahk. Muhammed Abdu's-Selam Ebû'n-Nîl, Dâru'l-fikri'l-İslamiyyi'l-hadîseh, Mısır, 1989.

Müslim, İbn'ül-Haccac Ebû'l-Hasen el-Kuşeyrî en-Nisâbü'rî, *Sahîh*, Tahk. Muhammed Fuad Abdülbâki, Dâru İhyai't-türâsî'l-arabî, Beyrût, t.y.

Râğîb el-İsfehânî, Ebû'l-Kasım el-Hüseyn b. Muhammed, *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*, Tahk. Safvan Adnan ed-Dâvedî), Dâru'l-kalem-Dâru's-Şâmiye, Dimeşk-Beyrut, 1412.

Sezgin, Fuat, *GAS (Geschichte des Arabischen Schrifttums)*, Tuta Sub Aegide Pallas EJB, Leiden, 1967.

Sezgin, Fuat, *Tarihu't-türâsî'l-arabi*, Arapçaya çev.: Mahmud Fehmi Hicâzî, Suudi Arabistan, 1983.

Es-Suyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekr Celaledin, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*, Takdim ve ta'lik: Mustafa Dîbu'l-Buğa, Daru'bnü Kesîr, Dimeşk-Beyrût, 1996.

Es-Suyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekr Celaledin, *el-Mühezzeb fî mâ vekaa fî'l-Kur'âni mine'l-muarreb*, Tahk. et-Tihâmî er-Râcî el-Hâşimî, Matbaatü Fedâle, Bişrâfi Sundûki İhyai't-Türâsî'l-İslamiyyi, el-Müşterek beyne'l-Memleketi'l-Mağribiyyeti ve Devleti'l-İmarâti'l-Arabiyyeti'l-Müttehideh, t.y.

eş-Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Abdullah, *Fethu'l-kadir*, Dâru b. Kesîr-Dâru'l-kelîmî't-tayyib, Dimeşk-Beyrut, h.1414.

Et-Taberî, Muhammed b. Cerir, *Câmiu'l-beyan fî te'vili'l-Kur'ân*, Tahk. Ahmed Muhammed Şakir, Müessesetü'r-risâle, y.y., 2000

Ez-Zebîdî, İbn Muhammed İbn Abdürrezzak el-Hüseynî, M., *Tâcu'l-arûs min cevahiri'l-kâmûs*, Dâru'l-hidayeh, y.y., t.y.

Ez-Zehebî, Hüseyin, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, Daru'l-Kalem, Beyrut-Lübnan, t.y.

Ez-Zerkeşî, Bedrüddin Muhammed b. Abdillâh b. Bahadır, *el-Burhan fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Tahk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim, Daru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyyeh, Beyrut-Lübnan, 1957.